

2.3 Ефективні засоби формування комунікативної компетентності майбутніх вчителів початкових класів

У сучасних умовах розвиток системи вищої педагогічної освіти є орієнтованим на компетентнісний підхід у навчанні майбутніх фахівців. Це визначається тенденціями та інтеграційними процесами входження Української держави в європейський та світовий освітній простір і зумовлює підготовку спеціалістів, які здатні ефективно здійснювати професійну діяльність.

Важливими для нашого дослідження є ідеї і висновки науковців про становлення та розвиток вищої педагогічної освіти в Україні та зарубіжних країнах: Н. Абашкіна, О. Глузман, М. Лещенко, О. Пехота, Л. Пуховська, Л. Хомич та інші. Також наукові положення В. Андрущенка, В. Бондаря, І. Зязюна, В. Лутая, О. Савченко щодо проблеми підготовки вчителя на сучасному етапі розвитку суспільства.

Серед українських науковців найбільш ґрунтовно висвітлюють питання реалізації компетентнісного підходу в системі освіти В. Луговий, І. Бех, С. Бондар, О. Овчарук, І. Єрмаков, О. Пометун, Л. Ващенко та ін.

Поняття «компетентність» ширше понять «знання», «вміння», «навички», оскільки містить такі складові: спрямованість особистості (мотивацію, ціннісні орієнтації тощо), її здатність долати стереотипи, відчувати проблеми, проявляти проникливість, гнучкість мислення, характер, самостійність, цілеспрямованість, вольові якості. Компетентність найчастіше розуміється як інтегральна якість особистості, що виявляється в загальній здатності та готовності людини до діяльності. Ця діяльність заснована на знаннях та досвіді, які набуті в процесі навчання та соціалізації. Вона є орієнтованою на самостійні та успішні дії [19].

Серед найбільш значимих виділяють комунікативну компетентність. Вона забезпечує готовність особистості до самореалізації та самовизначення, є засобом створення та збагачення внутрішнього світу людини, умовою досягнення гармонії з собою та навколишньою дійсністю.

Комунікативна компетентність є важливою складовою професійної компетентності педагога, тому майбутній вчитель початкових класів повинен вільно володіти мовою, умінням спілкуватися, взаємодіяти з аудиторією. Оскільки саме він створює в учнівському колективі доброзичливий мікроклімат, атмосферу позитивної комунікації, відкритості, зацікавленості учнів в розумінні наукової істини та оволодінні практичними діями.

Феномен комунікативної компетентності спеціалістів та особливості її формування досліджувалися в роботах Б. Ананьєва, Б. Ломова, А. Маркової, Є. Сидоренко та ін. Аналіз наукових досліджень засвідчив, що вагомий внесок у безпосереднє розроблення проблем формування комунікативних умінь педагога, визначення їх сутності зробили Ф. Гоноболін, В. Каплінський, О. Орлов, Л. Савенкова, В. Сластьонін. Обґрунтування окремих аспектів підготовки фахівців початкової школи до педагогічного спілкування здійснено у працях М. Вашуленка, Н. Волкової, Г. Бондаренка, І. Гудзик, С. Дубовик, С. Мартиненко. Особливості формування комунікативної компетентності майбутніх учителів початкової школи досліджувались такими вченими, як: Л. Бірюк, В. Желанова, Л. Оліяр, В. Підгурська, В. Усатий, О. Яковлева.

Сучасні науковці зазначають, що комунікативна діяльність педагога – це процес постійного пізнання ситуації, умов комунікації, соціального оточення, себе, протилежної сторони виховання [20]. Педагогічна комунікація розглядається ними як педагогічна взаємодія вчителя зі школярами з метою порозуміння з ними, ефективної організації навчально-виховного процесу, реалізації професійних функцій педагога, а міжособистісна комунікація описується як взаємний обмін суб'єктивним досвідом людей, які перебувають у просторовій близькості, мають можливість забезпечувати зворотний зв'язок [21].

Провідні українські педагоги комунікативну компетенцію розглядають також як сукупність знань і вмінь учасників міжкультурної комунікації, інтеракції в цілому, в спілкуванні в різноманітних умовах (ситуаціях) із різними комунікантами; набір комунікативних стратегій разом із володінням комунікативними правилами, постулатами, максимами і конвенціями

спілкування. Вона містить у собі вміння спілкуватися без створення напруги з співрозмовником, тобто співпрацювати, організовувати, вирішувати життєві та практичні ситуації [22].

З огляду на результати аналізу наукової літератури, сучасної освітньої практики професійної підготовки фахівців можемо зазначити, що комунікативна компетентність є важливою характеристикою професійної майстерності майбутнього вчителя.

По-перше, тому що сьогодні вже недостатньо бути лише хорошим фахівцем, необхідно бути ще й хорошим співробітником, що означає вміння працювати в команді на загальний результат та брати участь у прийнятті рішень, вміння зробити зрозумілим зміст свого висловлювання для інших та й самому розуміти судження своїх колег, міркування учнів. Крім того, потрібно вміти працювати з інформацією, використовуючи різні інформаційні технології; вирішувати конфлікти; публічно представляти результати своєї роботи з огляду на змістовну критику; вміти позитивно будувати свої взаємини із колегами по роботі, учнями та їхніми батьками.

По-друге, якщо визначити основний зміст освіти як розвиток практичних здібностей, умінь, необхідних людині для досягнення успіху в особистому, професійному та суспільному житті, то однією з важливих є комунікативна компетентність.

Незважаючи на досягнення в теорії та практиці щодо вирішення проблеми формування комунікативної компетентності майбутнього вчителя, доводиться констатувати, що задача розробки ефективних засобів творення комунікативної компетентності потребує особливої уваги.

Це важливо, тому що комунікативна компетентність педагога проявляється не тільки у вирішенні професійних завдань, а й у тому, як людина сприймає, оцінює та розуміє світ за межами своєї професії. Адже від вчителя залежить, чи буде в школі створено сприятливу демократичну атмосферу, чи буде учень відігравати роль активного суб'єкта освітньої взаємодії, чи усвідомить себе в житті повноцінною особистістю.

Тому для нас комунікативна компетентність становить особливий інтерес, оскільки важливою складовою професіоналізму та успішності майбутнього вчителя початкових класів є його здатність до ефективної взаємодії з іншими суб'єктами.

Нами проводилось вивчення рівня комунікативної компетентності в педагогів початкової школи, які проходять курси підвищення кваліфікації на кафедрі дошкільної і початкової освіти, та у студентів, які навчаються в Дніпровській академії освіти за спеціальністю 013 «Початкова освіта», освітній рівень «бакалавр».

Діагностичне вивчення досвіду діяльності вчителів показало, що педагоги на недостатньому рівні вміють конструювати вербальну взаємодію з учнями, колегами, батьками; не завжди вміють розрізняти в процесі спілкування свої смисли та сутність смислів іншого. Не розуміють, що смисли можуть не співпадати, що мистецтво спілкування саме й полягає у вмінні координувати різні значення, тобто будувати порозуміння. Більшість вчителів мають труднощі у структуруванні процесу спілкування та виборі комунікативних тактик. Наявність цих проблем ускладнює ефективність спілкування.

Вивчення реального стану сформованості комунікативної компетентності майбутніх учителів початкових класів ми розпочали з діагностування труднощів, які вони відчують у спілкуванні під час педагогічної практики. Отримані дані засвідчили, що труднощі мають неоднозначну зумовленість і пов'язані з вирішенням проблем адаптації до нової соціальної ролі, набуттям досвіду педагогічного спілкування, а також індивідуальними особливостями та якостями студентів-практикантів і суб'єктів навчально-виховного процесу (закритість і недовіра в спілкуванні, неприйняття себе як суб'єкта спілкування, комунікативна пасивність і недостатньо виражене власне «Я», конфліктність, агресивність, недостатня саморегуляція). Зазначене підтвердило припущення про безпосередній зв'язок труднощів із недостатніми теоретичними знаннями про комунікативну компетентність, педагогічне спілкування.

Проведений нами аналіз стану сформованості комунікативної компетентності здобувачів освіти та вчителів шкіл свідчить про те, що і ті, й інші наголошують на значущості проблеми формування навичок позитивного спілкування, партнерської взаємодії в освітньому середовищі та недостатній рівень комунікативної компетентності, формувати який необхідно в процесі навчання у вищому освітньому закладі.

Зважаючи на існуючу проблему формування комунікативної компетентності в системі вищої освіти, слід визнати за доцільне необхідність цілеспрямованого творення комунікативної компетентності майбутнього вчителя. Це має бути фахівець, який вільно володіє професійним мовленням і риторичною культурою; самостійно обирає стиль професійного спілкування та діяльності; активно використовує в своїй роботі узагальнені гуманітарні та психолого-педагогічні знання, що відповідає вимогам сучасного освітнього процесу.

Таким чином, під час підготовки вчителя, незважаючи на те, що високий рівень комунікативної компетентності є необхідним для успішного самовизначення та самореалізації в майбутній педагогічній діяльності, для продуктивних міжособистісних та суспільних відносин, зберігаються протиріччя між:

- збільшеною потребою у високопрофесійному спілкуванні педагогів та недостатнім рівнем їхньої реальної комунікативної компетентності;
- необхідністю спеціального плекання комунікативної компетентності майбутніх вчителів у вищому освітньому закладі та недостатньою розробленістю ефективних засобів її формування.

З виявлених протиріч нами сформульована проблема дослідження, сутність якої зводиться до виявлення педагогічних умов, які сприяють формуванню комунікативної компетентності майбутнього вчителя.

Вважаємо за можливе виділити такі компоненти комунікативної компетентності майбутнього вчителя початкових класів:

- розуміння цінності та значущості спілкування для педагогічної діяльності, особистісна готовність до спілкування;
- здатність до адекватної ситуаціям взаємодії, знаходження вербальних і невербальних засобів та способів формулювання думки;
- вміння слухати, чути та розуміти співрозмовника;
- навички роботи над технікою мовлення;
- вміння наочно та переконливо проводити презентацію своїх ідей;
- володіння засобами попередження та вирішення конфліктів у професійних та життєвих ситуаціях;
- прогнозування та оцінювання наслідків конфліктних ситуацій;
- емоційно-вольова саморегуляція як здатність регулювати власну поведінку в межах норм комунікації та адекватно ситуаціям соціальної і професійної взаємодії.

Комунікативна компетентність формується лише в досвіді власної діяльності, тому освітнє середовище вищого навчального закладу має бути організованим таким чином, щоб студент опинявся в ситуаціях, що сприяють її становленню. Саме тому розвиток комунікативної компетентності майбутнього вчителя початкових класів має відбуватися під час спеціально організованого навчання.

Проаналізувавши навчальні плани підготовки майбутніх вчителів початкових класів у Дніпровській академії неперервної освіти, ми дійшли висновку, що низка дисциплін, насамперед гуманітарних, сприяє формуванню комунікативної компетентності майбутнього фахівця. Проте, були переконані, що системно забезпечити формування комунікативної компетентності майбутнього вчителя початкової школи можна ввівши до освітньої програми навчальну дисципліну «Педагогічна майстерність». Саме це, як ми вважаємо, дасть змогу системно забезпечити формування комунікативних компетенцій.

Становлення педагогічної майстерності базується на врахуванні теоретичних основ і наукових пошуків багатьох дослідників з проблем творення

та удосконалення педагогічної діяльності [23]. З метою підвищення комунікативної компетентності студентів програма навчальної дисципліни «Педагогічна майстерність» передбачає вивчення здобувачами освіти сутності та змісту педагогічного спілкування, комунікативної компетентності вчителя, особливостей комунікації з сучасними молодшими школярами та їх батьками; засвоєння комунікативних технік ефективного спілкування та продуктивних способів рефлексивного слухання тощо.

До організаційних форм, що забезпечують формування комунікативної компетентності майбутніх фахівців, належать: проблемні та інтегровані лекції, пошукові семінари, семінари-конференції, творчі практикуми, практичні заняття з використанням проектного навчання, комунікативні тренінги, творча і пошукова самостійна робота, науково-дослідна робота, науково-практичні конференції з проблем педагогічної взаємодії [24].

З майбутніми вчителями початкових класів у рамках дисципліни «Педагогічна майстерність» проводяться лекційні заняття з тем: «Комунікативність як інтегральна характеристика здатності до педагогічного спілкування», «Майстерність організації ненасильницького спілкування між учнями класу», «Практика безконфліктної комунікації: особливості асертивної поведінки в спілкуванні з батьками учнів» та ін. На практичних заняттях використовуються діагностичні методики, комунікативні вправи: «Техніка педагогічної взаємодії», «Стили педагогічного спілкування», «Майстерність комунікації вчителя з батьками учнів» [25].

Наша практика роботи зі студентами показує, що для поліпшення їхньої комунікативної компетентності будь-яка організаційна форма навчання має бути спрямована на впровадження особистісно орієнтованої взаємодії.

Як стверджує І. Бех, для того, щоб схарактеризувати компетентність у спілкуванні, необхідно знати його інваріантні структурні компоненти, до яких належать партнери-учасники, ситуація, завдання. Відповідно до такого уявлення про структуру спілкування основними чинниками компетентності у спілкуванні виступає компетентність людини в розумінні себе, тобто її адекватна орієнтація

у власному психологічному потенціалі, а також у потенціалі й психологічних особливостях партнерів [26].

Особистісно орієнтована взаємодія в спілкуванні передбачає позицію співрозмовників «поруч і разом», врахування інтересів і прав один одного, забезпечення емоційного контакту. Тактика такого спілкування виявляється у співробітництві, яке ґрунтується на розумінні й прийнятті, забезпеченні умов для прояву активності, ініціативи, самостійності дій, вибору рішень. Оцінка діяльності за такої взаємодії спрямована на оцінку конкретних результатів, на надання переваги успішним діям і має позитивний характер.

Ефективними засобами формування комунікативної компетентності майбутнього вчителя початкових класів є технології особистісно орієнтованої освіти, до яких належать:

- тренінгові технології (професійно-поведінковий тренінг, тренінг рефлексивності);
- діалогічні методи навчання (групові дискусії, аналіз ситуацій);
- ігрові технології (діалогічні, рольові, ділові ігри).

Як показує досвід викладання дисципліни «Педагогічна майстерність» в нашому освітньому закладі, найбільш успішними на шляху формування комунікативної компетентності є різні види тренінгових вправ, моделювання педагогічних ситуацій.

Цей вид занять передбачає роботу групи. Колективний досвід допомагає у вирішенні міжособистісних проблем, полегшує майбутньому вчителю початкових класів процеси саморозкриття і самопізнання, дає можливість придбати нові вміння, експериментувати зі стилями спілкування, апробувати різні тактики взаємодії групи та ін.

Відпрацювання методів і прийомів спілкування відбувається на практичних заняттях за наступною логікою. На основі узагальнення вивченого теоретичного матеріалу здобувачі освіти на заняттях розробляють механізми реалізації різних комунікативних прийомів, а потім апробують їх, розігруючи різні ситуації спілкування в парах або мікрогрупах.

Досвід роботи зі студентами показує, що певними труднощами для майбутніх вчителів початкових класів є побудова діалогів, постановка питань. Відсутність названих умінь призводить до того, що здобувачі освіти формалізують спілкування, роблять його малоефективним та неперсоніфікованим. У зв'язку з цим значне місце у процесі навчальних занять ми приділяємо вправам з відпрацювання умінь ставити закриті, відкриті, альтернативні та інші питання.

Відпрацьовується й технологія використання уточнюючих питань, за допомогою яких можна ефективно встановити зворотний зв'язок із співрозмовником, звести ймовірність спотворень та пропусків інформації до мінімуму і тим самим досягти бажаного порозуміння. На заняттях студентам пропонується конкретна ситуація, відповідно до якої майбутні педагоги мають сформулювати мету питання і саме питання. Наприклад:

Ситуація 1: співрозмовник неточно сформулював свою думку. Мета питання: уточнити думку перефразуванням сказаного. Формулювання питання: Наскільки я зрозумів, ви говорили про те, що... Правильно?

Ситуація 2: співрозмовник не погоджується з вашими аргументами. Мета питання: з'ясувати причину неприйняття. Формулювання питання: Чи не могли б ви уточнити, за якими позиціями ми можемо продовжувати обговорення і на чому ґрунтуються ваші сумніви?

Опанувавши ці вміння, студенти більш впевнено почуваються при структуруванні діалогів, більш активно залучаються до вирішення проблемних ситуацій, намагаються обирати оптимальні варіанти взаємодії.

Серед комунікативних умінь педагога особливе місце приділяється вмінню слухати. На перший погляд, таке вміння може здатися легким і доступним, проте дослідження показують, що далеко не всі здатні вміло вислухати партнера зі спілкування. Для формування у здобувачів освіти рефлексивного стилю слухання під час тренінгових вправ ми використовуємо такі прийоми, як перефразування та резюмування. Прийом перефразування полягає у формулюванні думки партнера своїми словами, тобто у короткому викладі слів

партнера зі спілкування в своїй редакції, але за умов обов'язкового збереження його точки зору. Реалізувати цей прийом студентам допомагають фрази: "Іншими словами, ти вважаєш, що...", "На вашу думку...", "Отже, ти гадаєш, що..." тощо. Прийом резюмування - це слухання з метою повторити все сказане, але дуже стисло.

Основна мета резюмування — подати сигнал, що слухач зрозумів повідомлення повністю, а не якусь його частину. Цей прийом майбутні вчителі початкових класів реалізують за допомогою наступних фраз: "Узагальнюючи те, що ти сказав...", "Отже, якщо я правильно зрозуміла..." та інші.

Важливим у спілкуванні є усвідомлення своїх емоційних проявів. Метою використання тренінгових вправ на заняттях курсу «Педагогічна майстерність» є позначення здобувачами освіти своїх почуттів, вираження власного ставлення до свого емоційного стану, знаходження причин, що викликали появу саме такої реакції в ситуації спілкування, усвідомлення потреби у зміні, формулювання методів і тактик поведінки, які допомагають підтримати позитивний емоційний стан і настрій, оволодіння способами зниження емоційної напруги. Такі вправи ми пропонуємо студентам виконувати на заняттях з тем: «Техніки саморегуляції», «Резильєнтність як здатність подолати стрес і відновитись після нього», «Складові психоемоційного благополуччя особистості» та ін.

Значущим у комунікації є усвідомлення особливостей сприйняття партнерами спілкування один одного та встановлення на цій основі взаєморозуміння. Складність процесу спілкування полягає в тому, що необхідно розуміти та приймати індивідуальність Іншого, вміти впливати на співрозмовника, знаходити способи усвідомлення та досягнення цілей.

Під час вивчення дисципліни «Педагогічна майстерність» здобувачі освіти долучаються до виконання вправ, які допомагають розвинути їхню здатність до адекватного сприйняття оточуючих.

Вправа «Техніка емпатичного (активного) слухання» дозволяє відпрацювати позиції, в яких учитель відмовляється від оцінювання, порад,

роз'яснень, спроб аналізу та інтерпретації поведінки Іншого та зосереджується на повному і точному описі своїх емоційних станів.

Вправа «Техніка Я-висловлювання» допомагає побудувати оптимальну форму поводження з партнером у складній, конфліктній ситуації. Вона може використовуватися в ситуації конфронтації, протиріччя та зіткнення, завдяки чому майбутній вчитель навчається зберігати відносини поваги, прийняття партнера. Володіння цією технікою збільшує ймовірність того, що поведінку опонента можна змінити з урахуванням своїх інтересів.

Таким чином, комунікативна компетентність як складова підготовки майбутнього педагога є необхідною в сучасних умовах освіти, забезпечує його поінформованість та підготовленість до спілкування, дозволяє долучатися до системи найрізноманітніших комунікативних відносин. Заняття, що проводяться з використанням тренінгових вправ, дозволяють ефективніше формувати у майбутніх вчителів початкових класів не лише певний рівень комунікативної компетентності, а й потребу в прояві власних комунікативних прийомів і тактик.